

**DEMOKRATİK BÜLLETENLƏR
SERİYASINDAN VII**

**CƏMİYYƏT
SİYASƏT
İDEOLOGİYA**

Tərtibçi-müəllif professor
Cəmil Əhmədli

BAKI 1997

MÜNDƏRİCAT

CƏMİL ƏHMƏDLİ	3
ÖN SÖZ	5
CƏMİYYƏT	7
SİYASƏT	16
İDEOLOGİYA	21

Cəmil Əhmədli (27.10.1931-09.02.2010) Gədəbəy rayonunun Söyüdlü kəndində müəllim işləyən Mirzə Teymur ailəsində doğulmuşdur. 1938-ci ildə birinci sinifə gedən C.Əhmədli müharibə illərində, məktəblərin çətin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə atasının yanında təhsil almışdır. 1948-ci ildə 10-cu sinifdə oxuyarkən respublikada keçirilən riyaziyyat olimpiyadasının qalibi olmuşdur. Həmin il yeni yaradılmış Moskva Fizika-Texnika İnstitutunun nümayəndəsi C.Əhmədlinin oxuduğu məktəbin buraxılış imtahanlarında iştirak etmiş və onun həmin instituta qəbul olunduğunu bildirmişdi. Lakin maddi çətinliklərə görə Cəmil Əhmədli Moskvaya gedə bilmir, sənədlərini Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) fəlsəfə şöbəsinə verərək qəbul olmuş, həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

Cəmil Əhmədli 1953-cü ilin yayında SSRİ Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun aspiranturasına müsabiqə yolu ilə imtahan verərək qəbul edilmişdir. 1956-cı ildə Akademik Teodar Oyzermanın rəhbərliyi ilə “Azadlıq və zərurət” mövzusunda dissertasiyasını müdafiə edərək, fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almışdır. 1960-cı ildə Bakıda nəşr edilən “Azadlıq və zərurət” (rus dilində) kitabı mövzuya dair keçmiş SSRİ məkanında ilk monoqrafiya idi.

1954-1956-cı illərdə Moskva Dövlət Universitetində, 1958-1962-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda, 1963-1972-ci illərdə Bakı Ali Partiya Məktəbində, 1959-1974-cü illərdə Azərbaycan SSR EA-nın Aspiranturasında fəlsəfə kursundan dərslər demişdir. 1957-ci ildə Fəlsəfə İnstitutunda (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu) elmi katib, baş elmi işçi, şöbə müdiri vəzifələrində işləmişdir. 1958-ci ildən etibarən “Materialist dialektikanın qanun kateqoriyası” mövzusu üzərində çalışmış, 1963-cü ildə 20 çap vərəqi həcmində 2 böyük monoqrafiya çap etdirir. 1964-cü ildə bu əsərlər filosofun doktorluq dissertasiyasının əsasını təşkil etmişdir.

Cəmil Əhmədlinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1969-cu ildə Azərbaycanda ilk sosioloji laboratoriya yaradılmışdır. Laboratoriyanın əməkdaşları fəaliyyət göstərdikləri 15 il ərzində 10-a yaxın aktual mövzu üzrə tədqiqat keçirmiş, 100-dən çox kitab, elmi

məqalə çap etdirmiş, 10-dan çox beynəlxalq konfransların təşkilatçıları, iştirakçıları olmuşlar.

1966-cı ildə bərpa edilən Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun Fəlsəfə kafedrasının müdiri olan C.Əhmədli 1990-cı ilə qədər orada müdir vəzifəsində çalışmışdır. 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər Bakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə və sosiologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. Cəmil Əhmədli Bakı Dövlət Universitetində Humanitar fakültələr üzrə fəlsəfə kafedrasının professoru olmuşdur.

C.Əhmədli 16 monoqrafiyanın, 400-dən artıq məqalənin müəllifidir. O 12 doktor, 100-ə yaxın namizəd yetirmişdir. İdrak nəzəriyyəsi problemləri, fəlsəfi kateqoriyalar və prinsiplər problemi, müasir təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri, Elmi Texniki İnqilabın mahiyyəti və sosial nəticələri problemi istiqamətlərində elmi fəaliyyət göstərmişdir. Alim “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda 54 məqalənin müəllifidir.

Cəmil Əhmədli 1990-cı ildə əməkdar elm xadimi fəxri adını almış, 1997-ci ildə Rusiya Pyotr Elmlər və İncəsənət Akademiyasının müxbir üzvü, 2000-ci ildə isə akademik seçilmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycanda təhsilin və elmin inkişafındakı xidmətlərinə görə 30 oktyabr 2009-cu ildə “Şöhrət” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Cəmil Əhmədlinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, əsərlərinin siyahısı haqqında məlumatları əks etdirən “Biblioqrafik göstərici” kitabı 2001-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Cəmil Əhmədli

*fəlsəfə elmləri doktoru,
professor, əməkdar elm xadimi,
Şöhrət ordenli, Rusiya Pyotr Elmlər və İncəsənət
Akademiyasının akademiki*

Ön söz

Cəmiyyət, siyasət və ideologiya anlayışlarının bir sırada işlənməsi həm tamlıq hissə arasındakı dialektikanı açıqlayan fəlsəfi prinsipə, həm təfəkkür məntiqinə tamamilə müvafiqdir. Əlbəttə, mürəkkəb və özünütənzimləyən sistem olan cəmiyyət tək-cə siyasət və ideologiya elementlərindən (alt sistemlərdən) ibarət deyildir. Müxtəlif sistem yaradıcı əlamətlərə söykənən bir sıra başqa elementlər də (əxlaq, hüquq, mənəviyyat, elm, iqtisadiyyat və s.) sistemdə şaquli və üfüqi əlaqələrdə olduqlarına görə onun mövcudluğu, fəaliyyəti və inkişafını təmin edirlər. Kitabçanın adına çıxarılmış anlayışların yanaşı istifadəsinin əsası isə cəmiyyət sisteminin idarə edilməsində siyasətin və ideologiyanın oynadıqları özəl rol və aralarında olan subordinasiya əlaqəsidir. Məqsədimiz tək-cə bu anlayışların məzmununu aşkarlamaq deyil, habelə bu anlayışların ifadə etdikləri sosial institutların təsir dairələrini açmaq, onların bir-birinə olan koordinasiya (bir-birinə təsiretmə mexanizmi) və subordinasiya (tabelik) əlaqələrini də açmaq önəmlidir.

Bu problem haqqında çoxlu yazılar (məqalələr, kitabçalar, monoqrafik əsərlər) vardır. Təbii belə bir sual doğa bilər ki, bu yazılar varsa bir də bu məsələyə qayıtmağa ehtiyac varmı, bu zəruridirsə, nədən törəyir, problemi aktuallaşdıran amillər hansılardır? Sualın cavabı birmənalıdır: ehtiyac var və uzun müddət qalacaqdır. Başqa müəlliflərin də bu məsələyə qayıtması və müxtəlif mövqələrdən, digər aspektlərdən şərh vermələri şəksiz zəruridir və xeyirli olar. Bu zərurəti aşağıdakı məqamlarla izah etmək olar:

- əvvələn, cəmiyyət, siyasət, ideologiya və onların məzmun və funksional əlaqələri problemi sosial elmin “əbədi” problemlərindəndir. Tarixi proseslə birbaşa bağlı olduqlarından hər tarixi dövr üçün onların həlli yeni suallar, yeni yanaşmalar, yeni aspektlər doğurur. Bu proses tarixi proses qədər sonsuzdur. Hər bir yeni tarixi dövr bu sosial institutların yeni aspektlərini həyata gətirir, köhnə cəhətlərini isə tarixi səhnədən çıxardır;

- bəşəriyyətin inkişafındakı dönəm və keçid dövrləri həmin sosial institutlara ehtiyacı və tələbatı kəskin sürətdə artırır. Köhnə tarixi dövr üçün bəlkə də məqbul sayıla biləcək siyasət və ideologiya

məhv olub dağılır, yeni dönəm və keçid dövrünün tələblərinə və yeni tarixi vəzifələrə cavab verə bilən siyasət və ideologiyanın yaradılması tarixi zərurətə çevrilir. Tarixi vəzifələr də onların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan vasitələrin (o cümlədən siyasət və ideologiyanın) yaradılmasını tələb edir. SSRİ dağıldıqdan sonra keçmiş İttifaq məkanında yaranmış müstəqil dövlətlərdəki vəziyyət buna əyani misaldır;

- cəmiyyət, siyasət və ideologiya anlayışlarının məzmununa və strukturuna dair olan baxışlarda böyük bir rəngarənglik, fikir ayrılığı vardır. Həm də bu ayrılıq fərqdən başlamış qütblü əksliyə qədər əhatəli bir səpələnməylə seçilir. Bu nöqteyi nəzərlər və mövqelər müxtəlifliyi qismən məsələnin məğzində başqa-başqa bucaqlardan yanaşılması ilə izah edilirsə, əksər qismi problemin məğzi və anlayışlara prinsipcə müxtəlif mövqelərdən yanaşılması və onlara fərqli, bəzən də zidd mənalar verilməsilə bağlıdır.

Bütün söylədiklərimizi nəzərə alaraq sözügedən problemə dair biz də öz mülahizələrimizi söyləmək istərdik.

CƏMIYYƏT

Mürəkkəb, özünütənzimləyən sistem olan cəmiyyət onu təşkil edən insanların və digər sosial vahidlərin (ailənin, sosial, peşə qruplarının, etnik, milli, sinfi, siyasi və s.) birgə fəaliyyət sahəsidir. Bu tərif bütün sosial təlimlər və nəzəriyyələrin təmsilçiləri tərəfindən qəbul edilən bir tərifdir. Lakin çox ümumi olduğundan bu tərif cəmiyyət və bu anlayışla ifadə edilən mənə çalarları haqqında əhatəli bilik vermir. Ona görə də bir sıra əlavə şərhələrə və izahlara ehtiyac vardır. Əvvələn, cəmiyyət sözü ilə ifadə edilən müxtəlif mənələrə diqqət yetirək. Sözün ən geniş mənasında cəmiyyət insanlar toplusu deməkdir. Məsələn, insan cəmiyyəti, bəşəriyyət, bəşər tarixi, tarixi proses ifadələri müxtəlif səpkilərdə olsa da sözügedən məkanı əks etdirirlər. İkinci mənada cəmiyyət sözü insan tarixinin maddi və mənəvi göstəricilərinə, sosial struktur və onun elementlərinin mahiyyəti və məzmununa görə seçilən mühüm mərhələlərini, sosial-iqtisadi, mənəvi dövrləri ayırmaq üçün istifadə edilir. Məsələn, sinifsiz və ya sinifli cəmiyyəti, quldarlıq, burjuva cəmiyyətləri və s. Üçüncü mənada cəmiyyət sözü peşə, ixtisas, funksiyalar və s. əlamətlərə görə müəyyən məqsədlər ətrafında birləşən və məqsəddən törəyən konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi yönündə fəaliyyət göstərən insan birliklərini ifadə edir. Məsələn, karlar, korlar cəmiyyətləri, bilik, alimlər, “yaşillər” və s. cəmiyyətləri.

Diqqətli oxucu üçün anlamaq çətin deyil ki, hər üç mənə üçün ümumi olan odur ki, cəmiyyət insan birliyi, bu birliyi təşkil edənlərin şüurlu və ya şüursuz məqsədləri ilə təyin edilən fəaliyyət və münasibətlər sistemidir. Fərq yalnız birliyin əsasında duran və həmin birliyin fəaliyyətinin məzmununu və formalarını, deməli, yaratdıqları və icra etdikləri münasibətlər sistemini təyin edən məqsədlərin həcm müxtəlifliyindədir. Hər üç halda cəmiyyət sözü fikri ümumiləşdirmə nəticəsidir. Bizim şərhimizdə əsasən cəmiyyət sözünün ən ümumi mənasından bəhs edilir.

Sözün ciddi mənasında cəmiyyətdə yaşayan və fəaliyyət göstərən hər bir insan sosial bir dünyadır. Onun özünə məxsus sosial, əxlaqi, estetik, siyasi, intellektual və s. keyfiyyətləri vardır ki, bunlar da həmin insanın məqsədinin, bu məqsədə çatmaq üçün seçilən

vasitələrin, fəaliyyət növü və mexanizminin təyinedici amilləridir. Bütün bu sadaladıqlarımız da hər bir insanın mənafə dairəsini müəyyən edir. Bu mənafeyə və onun reallaşmasında iştirak edən bütün amillərə biz birinci tərtibli sosiallaşma göstəriciləri deyirik. Diqqət yetirin. Bir ailədə doğulub, böyüyüb, tərbiyə-təhsil alıb həyata qədəm qoyan övladlar şəxsi göstəricilərinə, həyat amallarına, həyatdakı yerlərinə və yaşadıkları münasibətlər sisteminə, sosial mövqelərinə görə bir-birindən fərqlənən, bəzən də bir-birinə zidd olan insanlar olur. Nədir bunu müəyyən edən? Genetik amillərlə yanaşı bu fərq və ziddiyyəti şərtləndirən həmin adamların mənafə müxtəlifliyidir. Cəmiyyətin müxtəlif səviyyələri və strukturlarında formalaşan münasibətlər sistemindəki ziddiyyətlərin əsasında da məhz bu mənafə müxtəlifliyi durur. Ailədə ata və ana, valideynlər və övladlar, övladlar arasındakı mənafə fərqləri və ziddiyyətləri ailə münasibətlərindəki ziddiyyətləri də şərtləndirir. Məsələn, bir qayda olaraq ailədə valideynlər övladlarına ya özlərinin ixtisası və peşələrinə uyğun və ya bu gün üçün onların önəmli saydıqları peşə və ixtisas üzrə təhsil vermək istəyirlər. Həm də onların bu istəyi övladlarının istək və arzuları, intellektual, sosial və psixoloji keyfiyyətləri ilə, demək olar ki, hesablaşmır. Nəticədə aktyorluq qabiliyyəti və istəyi olmayan gənclər valideynlərinin təkidilə aktyorluq fakültəsinə, həkimliyi istəməyənlər eyni səbəbdən tibb fakültəsinə və s. girirlər. Sonrası məlumdur necə olacaq. Məhz mənafə müxtəlifliyindən irəli gələn bu halın üç nəticəsi ola bilər. Birinci nəticə: övlad valideynin sözüə baxmayaraq onların fikrinə rəğmən özlərinin istəyinə və arzularına, qabiliyyət və intellektlərinə uyğun hərəkət edirlər. Bu da valideyn övlad ziddiyyəti yaradır. İkinci nəticə: övlad valideynləri istədikləri kimi hərəkət edir, onların istədikləri fakültəyə girir, güc-bəla ilə oranı qurtardıqdan sonra həvəssiz, bəlkə də yarıgüclə həmin peşədə çalışırlar. Lakin çalışdıqları peşə onların istək və arzularına, qabiliyyət və intellektlərinə uyğun olmadığından onlar bu sahədə özlərini təsdiqləyə və şəxsi keyfiyyətlərini reallaşdırma bilmir və bütün həyatları boyu valideynlərindən narazılıq hissi ilə yaşayırlar. Bu da onlar arasındakı ziddiyyəti daim qidalandırır. Üçüncü nəticə: övladlar əvvəllər valideynlərin himayəsində və təsirində olsalar da özlərini müstəqil hiss etdikdən sonra ixtisaslarını və peşələrini diyişir, istək və

arzularına, bilik və qabiliyyətlərinə uyğun olan işlə məşğul olurlar. Bu da onlara daha yüksək maddi təminat verməsə də mənəvi rahatlıq və sakitlik gətirir. Valideynlər isə bunu itaətsizlik kimi qiymətləndirir və mənəvi əziyyət çəkirlər.

Ailə münasibətlərində ziddiyyət törədə bilən mənəfi uyğunsuzluğu ailə həyatının digər sahələrində müşahidə olunur (evlənmək, maşın, paltar almaq, necə geyinmək, hansı həyat normaları ilə yaşamaq və s.). Bu məqamların hamısı da müəyyən ziddiyyətlər törədir.

İndi də insan-insan münasibətlərinin ikinci daha geniş və daha açıq layına nəzər salaq. Sosial varlıq olan insan ailədən kənar – təhsil ocaqlarında (tələbə-tələbə, tələbə-müəllim, müəllim-müəllim və s.), əmək kollektivlərində (işçi-işçi, işçi-rəhbər və s.), idarəetmə orqanlarında, qohumlarla, tanışlarla, dostlarla - bir sözlə formal və qeyri-formal mühitlərdə də müxtəlif xarakterli və səviyyəli münasibətlər şəbəkəsində yaşayır. Bütün bu hallarda hər bir insan yenə də müəyyən mənəfi daşıyıcısı olduğundan və bu mənafelər arasında əksər hallarda uyğunsuzluq olduğundan yeni ziddiyyətlər yaranır. Bu ziddiyyətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və ya müəyyən sosial qruplar, qumlar və strukturlar arasındakı münasibətlərdə aşkar edilir. Birinci halda onlar şəxsi mənafelərin toqquşmasından yaranırsa, ikinci halda həmin ziddiyyətlər qrup mənafelərinin (korporativ mənafelərin) uyğunsuzluğundan törəyir. Qərribə burasıdır ki, eyni bir adam həyatının müxtəlif məqamlarında müxtəlif münasibətlər müstəvisində yaşadığına və deməli, müxtəlif mənafelərin daşıyıcısı rolunda çıxış etdiyinə görə onun davranışında da ziddiyyət üzə çıxır. Məsələn, bir ata-valideyn kimi hər bir adamın mənafeyi tələb edir ki, o özü, ailəsi, qohumları, elə bütün insanlar təmiz hava alsın, saf su içsin, bioloji təmiz məhsulla qidalansın. Bir sözlə yerin və ətraf mühitin təmizliyi, təbiətin tarazlığı-ekoloji saflıq onun şəxsi mənafeyinə tamamilə uyğundur. Həmin konkret şəxsin ekoloji tarazlığın saxlanılmasına yönəlmiş bütün tədbirlərdə iştirakı məhz bu mənəfi uyğunluğundan qaynaqlanır.

İndi təsəvvür edək ki, həmin adam neft zavodunun direktoru və ya neft naziridir, yəni korporativ mənafenin daşıyıcısıdır. Aydındır ki, neft emalının zəhərli və zərərli tullantıları – çirkli sular, zəhərli qazlar

və s. ekologiyanı korlayır və deməli “bizim şəxsın” birinci mənafeyinə ziddir. Lakin direktor və ya nazir kimi o neft və neft məhsulları istehsalının artırılmasında maraqlıdır, bu onun vəzifə borcu və məsuliyyətidir. Məhz ona görə də təmizlik işləri aparmadan, onları nəzərə almadan neft istehsalının artırılması üçün “lazım olan” bütün tədbirləri həyata keçirir və deməli, birinci mənafeyinə zidd hərəkət edir. Məsələyə bir qədər də geniş bucaqdan baxsaq, təsəvvür edərk ki, sözü gedən şəxs eyni zamanda qanunverici orqanın (Milli Məclisin, Konqresin və s.) də deputatıdır. Deputat statusu və deputat funksiyalarını icra edərək o, ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş qanunların müzakirəsində iştirak etməli, optimallaşdırılması üçün təkliflər verməli və nəhayət, onun qəbul edilməsinə səs verməlidir. Aydın ki, qanun ekoloji müvazinətin pozulmasına, təbiətin normal sisteminin dağılmasına yönəlmiş hərəkətlərin və tədbirlərin həyata keçirilməsinə qadağa qoyacaqdır və bizim deputat da əvvəlki statusları ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərin əleyhinə yönəlmiş qanunun qəbul edilməsinə səs verəcəkdir. Mənafeələr ziddiyyəti göz qabağındadır. Deməli, bu ziddiyyət zəminində formalaşan münasibətlər də həmin ziddiyyətlərlə müşayiət ediləcəklər.

Beləliklə aydın görürük ki, şəxsi, ailə, qrup (korporativ), milli (dövlət) və bəşəri mənafeələr arasındakı ziddiyyətlər şəbəkəsi cəmiyyətdə formalaşan ictimai münasibətlər sistemində də öz əksini tapır. Göstərilən bu ziddiyyətlərin həllinə və ya təsirinin zəiflədilməsinə yönəlmiş prinsiplərdən biri də hakimiyyətin bölünməsi prinsipidir. Hakimiyyətin üç qolunun-qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin ayrılmasında bir məqsəd də ictimai münasibətlər sistemində yaranan ziddiyyətlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsində hakimiyyət qollarının bir-birinə nəzarət həyata keçirməsindən ibarətdir.

Cəmiyyətdə yaşayan insanların şəxsi arzu və istəklərinin, intellektual, mədəni, əxlaqi, psixoloji və s. keyfiyyətlərinin, habelə cəmiyyətdə yaşadığı münasibətlərin səviyyələrinə və xarakterinə görə rəngarəngliyi belə bir sual doğurur: bu cür ilk baxışda xaotik görünən tarixi mənzərədə bir nizam, qayda, sistem varmı, tarixi prosesin əsasında qanunauyğunluq varmı, tarixi prosesin hərəkətverici qüvvəsi nədir? Bu suallar bəşər tarixində filosofları, sosioloqları,

ilahiyətçiləri, ümumiyyətlə düşünən beyinləri narahat etmişlər. Təbii ki, onların hər biri də bu sualları cavablandırmağa çalışmışlar. Ayrı-ayrı filosofların, sosioloqların fikirlərini açmaq, onların nökteyi nəzərlərini təhlil etmək bizim mətləbimizə daxil olmadığından mövcud konsepsiyaları ümumi şəkildə diqqətə çəkirik.

Birinci geniş yayılmış konsepsiya təkallahlı (monoteist) dinlərdə yer almış və bir-birinə çox yaxın olan konsepsiyadır. Məğzi bundan ibarətdir ki, insanı və deməli, cəmiyyəti Allah yaratmışdır, onun sonrakı inkişafının yönümünü və mərhələlərini də Allahın iradəsi təyin edir. İnsanların ağıl səviyyəsi, amalı, həyat yolu, psixoloji və əxlaqi keyfiyyətləri ilahi tərəfindən müəyyən edilmiş və peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara göndərilən müqəddəs kitablarda öz əksini tapmışdır. Müfəssəl şərh etmədən belə bir cəhəti qeyd etmək istərdik ki, bu cavabın özü bir sıra açıq suallar doğurur. Əvvəlnən, Allahın iradəsilə yaradılmış ictimai inkişaf yolu ən rəvan yol olmalıdır, çünki hər şeyi bilən, gören, qadir və s. Allah səhv edə bilməz. Belədirsə, cəmiyyət həyatındakı bu təzadlar, sarsıntılar, müharibələr, oğurluqlar və s. neqativ hallar nə ilə izah edilməlidir? İlahiyatçılar buna belə izah verirlər ki, Allah insana düz həyat yolunu göstərmişdir, insanlar özləri naqis xilqətləri üzündən Allah yolundan sapır və şər əməllər törədirlər. Allah da bunun müqabilində onlara cəhənnəm cəzası verəcəkdir. Yenə də açıq qalan sual çıxır. Hər şeyə qadir olan Allah elə insanları düz yolda saxlasa və heç cəhənnəm əzabına cətdırmasa daha düzgün olmazdı mı? Üstəlik Quranı - Şərifdə dəfələrlə xəbərdarlıq edilir ki, Allah kimi istəsə düz yola qoyar, ruzisini verər, kimi istəsə əyri yola qoyar, ruzidən kəsər. Bu istəyib-istəməmək görəsən nədən doğur?

Daha bir cəhət. Bu gün bizim respublikada dinə etiqad edənlər əhalinin az qala hamısını təşkil edir. Belə olduğu halda nə üçün bu insanlar öz etiqadlarına zidd hərəkətlər edir, dini tövsiyələrə əməl etmirlər? “Yalan danışma”- işdə yalan baş alıb gedir. “Oğurluq etmə”- işdə müxtəlif formalarda (“şapka”, rüşvət, quldurluq, “adi oğurluq”) az qala həyat normalarımıza çevrilmişdir. “Tərəzidə aldatma”- bu gün çətin ki, düz işləyən tərəzi tapılsın və s. və i.a. Bu sualların cavabını tapmaq çox çətinidir.

İkinci konsepsiyanın tərəfdarları belə hesab edirlər ki, cəmiyyətin inkişafının əsasında fəvqəltəbii bir qüvvə (“mütləq” ideya - Hegel, ideyalar aləmi - Platon, mütləq zəka - Kant və s.) durur. Həmin qüvvəyə xas olan əbədi-daxili (immanent) qanunlar bu inkişafın əsasında dayanmaqla onun meylini və intensivliyini müəyyən edir. Bu konsepsiya da ciddi bir etiraz doğurur: əgər fəvqəltəbii qüvvə cəmiyyətin bütövlükdə inkişafını təmin edirsə nə üçün tarixi proseslərin müxtəlif məqamlarında müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif xalqların həyatında önəmli dərəcədə fərqli iqtisadi, siyasi, sosial, dini, hətta mənəvi quruluşlar və qurumlar müşahidə olunur? Niyə bir dövr bir ölkə üçün əxlaqi sayılan davranış digər dövr, digər ölkə üçün əxlaqsız kimi qiymətləndirilir, bir ölkədə cinayət hesab edilərək hüquq norması ilə tənzimlənən əməl, digər ölkədə cinayət sayılmır? Axı, vahid qüvvənin təsiri ilə yaşayan və inkişaf edən cəmiyyətdə hər şey eyni olmalıdır.

Üçüncü nöqtəyi-nəzərin nümayəndələrinin fikrincə cəmiyyətin inkişafını, sosial hadisələrin xarakterini və səviyyəsini insanın intellektual kamilliyi, ağılın, elmi biliyin inkişafı müəyyən edir. Biliyin, ağılın, intellektin cəmiyyətin inkişafında oynadığı çox böyük rolu əsla kiçiltmədən deməliyə ki, bu fikir də cavabın ikinci yarısıdır və öz növbəsində yeni bir sual doğurur. Bəs nə üçün filan xalqın əqli-intellektual inkişafı və deməli, onun ictimai, iqtisadi və siyasi sistemi başqalarından daha yüksəkdir (və ya daha aşağıdır). Əqli-intellektual inkişafın səviyyəsini şərtləndirən amillər hansılardır? Nəzərdə tutsaq ki, dini təsəvvürlərə görə insan ruhu ölməzdir, əbədidir və heç bir dəyişikliyə, inkişafa məruz qala bilməz (belə olmasaydı ruh ölənlərdə), yenə də cavabsız sual meydana çıxır: nə üçün insanın müxtəlif yaşlarında, müxtəlif fiziki (sağlamlıq) halında ruhu, ruhi vəziyyəti (şüuru) ciddi surətdə fərqlənir? Nə üçün bir insanın, bir xalqın, millətin ruhi keyfiyyətləri (şüuru, psixologiyası, mənəviyyəti, mentaliteti və s.) başqalarından bəzən əsaslı surətdə fərqlənir. Yoxsa ruhlar özləri də bir-birindən fərqlənir, biri zəngin olur, digəri cılız, nöqsanlı? Ağılabatan cavablar tapmaq çətindir.

Dördüncü konsepsiyaya görə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini, onun mənəvi həyat sahələrinin xarakterini nəticə etibarlı ilə ictimai həyatın maddi amilləri, cəmiyyətin tələbatı və bu tələbatın

ödənilməsinə yönəlmiş maddi fəaliyyət sahələri təyin edir. Ona görə ki, insan mənəvi həyat fəaliyyətilə məşğul olmaq üçün sosial varlıq kimi mövcud olmalıdır, yəni öz maddi həyatını və təkrar istehsalını (əhali artımını) təmin etməlidir. Öz növbəsində bunun üçün cəmiyyət aramsız olaraq maddi nemətlər istehsal etməlidir. Bu fəaliyyəti normal, optimal təşkil etməyə qadir olan ölkələr, xalqlar öz mənəvi həyatlarını da yüksək səviyyədə təşkil edə bilirlər. Burada iki mühüm məsələni qeyd etməliyik: əvvələn, bu söylədiklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq qətiyyəən düzgün olmazdı ki, mənəvi amillər cəmiyyətin həyatında heç bir rol oynamır. Bu amillər - elm, əxlaq, mədəniyyət, şüur səviyyəsi, din, incəsənət, hüquq sistemi maddi həyat və fəaliyyətin özünə çox güclü (ləngidici və ya sürətləndirici) əks təsir göstərir. İkincisi də maddi həyat sahələri ilə mənəvi həyat sahələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsiri xətti əlaqə kimi anlamaq olmaz. Yəni belə təsəvvür etmək olmaz ki, maddi həyatda baş verən hər hansı irəliyə və ya geriyyə atılan bir addım dərhal və birbaşa mənəvi həyatda da öz əksini tapır. Burada həndəsi proyeksiya analogiyası yoxdur. Proses son dərəcə mürəkkəb və çoxamillidir. Lakin nəticə etibarlı ilə maddi amilin təyinedici rol oynadığını elə bugünkü reallığa nəzər salmaqla anlamaq olar.

SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet məkanında yaranan dövlətlərin iqtisadiyyatı, iqtisadi əlaqələri - sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. dağıldı. Ölkələr müstəqilliyini elan etməklə yeni ictimai-iqtisadi sistemə keçdiklərini də bəyan etdilər. Lakin maddi həyatda baş verən bu dağıntı həmin ölkələrin mənəvi həyat sahələrini də - elmi, təhsili, mədəniyyəti, mənəviyyatı, mövcud siyasi və hüquqi sistemi və s. əhatə etdi və bugünkü vəziyyət reallığa çevrildi. Bir sistemdən digərinə keçid bir ilin beş ilin işi deyil. Bunu açıq bəyan etməli və anlamalıyıq. Bu işdə hissə qapılmaq, eyforiya ilə yaşamaq, sabah xoşbəxt gələcəyə çatacağıq əhval ruhiyyəsi yalnız zərər gətirə bilər. Nədir bunun yolu? Səbrlə, ağıllı qərarlar, qanunlar və proqramlarla addım-addım iqtisadiyyatı yeni prinsiplər əsasında qurmalıyıq. İqtisadiyyatda əldə edilən nailiyyətlər mənəvi həyat sahələrinin də dirçəlməsi üçün zəruri zəmin təşkil edəcəklər. Nəyi nəzərdə tuturuq? Birinci növbədə cəmiyyətdə sabit, optimal və işləyən mülkiyyət münasibətləri yaradılmalıdır. Mülkiyyət plüralizmi (dövlət, xüsusi,

kooperativ, səhmdar və s.) qanunla müdafiə edilməli, bütün mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər və optimal şərait təmin edilməli, mülkiyyətin saxlanması, işləməsi və ona sərəncam verilməsi hər cür bürokratik əngəllərdən azad edilməlidir. Mülkiyyətçi öz fəaliyyətində tam azad olmalı və dövlət tərəfindən müdafiə edilməlidir.

İkincisi, insanlar arasında əmək münasibətləri tənzimlənməli və yeniləşməlidir. Hər kəsin fiziki və əqli qabiliyyətinə, istək və arzusuna müvafiq iş yeri tapa bilməsi üçün real şərait yaradılmalıdır.

Maddi həyat sahəsində önəmli rollardan biri də bölgü münasibətlərinə məxsusdur. Sözün geniş mənasında ədalət prinsipinə söykənməyən bölgü münasibətləri cəmiyyətdə daim gərginliyin, toqquşmaların və ciddi sosial sarsıntılardan səbəbi olmuşdur. Bir sözlə, ictimai maddi münasibətlər sisteminin tarazlığı və ahəngi cəmiyyətin mənəvi münasibətlər sisteminin normal fəaliyyətini təmin edir, bu da öz növbəsində cəmiyyətin stabilliyinin göstəricisidir.

Cəmiyyətin mənəvi həyat sahələri (elm, incəsənət, hüquq, əxlaq, din, mədəniyyət və s.) üç mühüm ünsürdən ibarətdir: mənəvi həyatı tənzimləyən, onun konkret qaydalar çərçivəsində axarını təmin edən normalar və prinsiplər sistemi (hüquqi, əxlaqi, dini norma və prinsiplər); bu norma və prinsiplərin insanlar tərəfindən dərk edilməsindən ibarət olan şüur formaları (hüquqi şüur, əxlaqi şüur, dini, siyasi və s. şüur); mövcud normalar və prinsiplər əsasında qurulan münasibətlər sistemi (sosial praktika). Bunlara cəmiyyətdəki əxlaqi, siyasi, hüquqi, dini və s. münasibətlər aiddir. Cəmiyyətin normal inkişafı, onun səviyyəsi və ahəngdarlığı, sosial tarazlığı bu üç ünsürün bir-birinə uyğunluq dərəcəsilə ölçülür.

Real həyatda cəmiyyətin tarazlığı şərtləri olan həmin üç ünsürün nisbətinin aşağıdakı variantları müşahidə edilir:

1) mövcud olan və tənzimləyicilik funksiyasını yerinə yetirən norma və prinsiplər optimaldır, bu norma və prinsiplər cəmiyyət üzvləri tərəfindən dərk edilmişdir və ictimai münasibətlər həmin norma və prinsiplər əsasında qurulur. Göstərilən hal idealdır və heç zaman tam həcmdə reallaşa bilməz. Lakin tarixi prosesin və sosial tərəqqinin son məqsədi olduğundan cəmiyyət daima ona çatmağa can atır;

2) norma və prinsiplər optimaldır, lakin insanlar tərəfindən dərk edilmədiyindən ictimai şüur formaları aşağı səviyyədədir. Aydındır ki, qurulan münasibətlər həmişə şüursuzluq əlaməti daşıyacaqdır. Ya insanlar kortəbii şəkildə, təhtəlşüurla norma və prinsiplərə əməl edəcək və ya eyni qaydada norma və prinsipləri pozacaqlar. Məs: filan əməlin hüquq normasına zidd olduğunu bilmədiyindən onu edir, bilsəydi o əməli törətməzdi;

3) norma və prinsiplər optimaldır və insanlar tərəfindən dərk edilmişlər. Lakin insanlar onları qəbul etmədiklərindən pozurlar. Bu halda yaradılan münasibətlərə şüurlu pozuculuq deyilir (cinayət, əxlaqsızlıq, kobudluq və s.);

4) cəmiyyətdəki norma və prinsiplər optimal deyil, köhnəlmişlər, real həyatla ziddiyyət təşkil edir, işləmə mexanizmi yoxdur və s. Bütün bu hallarda həm şüur formaları təhrif olunmuş şəkildə, həm də qurulan münasibətlər qeyri normal olacaqdır. Ölkədə mənəviyyatsızlıq, dinsizlik, mədəniyyətsizlik, hüquqi nihilizm və s. hökm sürəcəkdir.

Siyasət siyasətçinin peşəkar fəaliyyəti ilə bağlı olan bir sosial institutdur. Optimallıq anlayışı həmişə konkret məzmunla malik olur. Bütün cəmiyyətlər və ölkələr üçün eyni meyarlı və eyni məzmunlu optimallıq utopiyadır. Hər ölkədə mövcud olan norma və prinsiplərin optimallığı ölkədəki obyektiv və subyektiv amillərlə (ölkənin maddi və maliyyə imkanları, təbii şəraiti, milli mentaliteti və s.) şərtlənir. Norma və prinsiplər optimal olmadıqda onların dəyişdirilərək optimallaşdırılması iki yolla həyata keçirilir: bəşəri qaydalara, əsas qanuna, sivil metodlara müvafiq yollarla onların təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi; inqilabi dağıdıcılıqla, ölkədə və cəmiyyətdə xaos yaratmaqla, normativ boşluq və böhranlar yolu ilə. Düzgün yolun seçilməsində və ölkənin normativ tarazlığını yaratmaqda əsas rollardan biri yeridilən siyasətə məxsusdur.

SIYASƏT

Əvvələn, onu qeyd etmək gərəkdir ki, siyasət siyasətçinin peşəkar fəaliyyəti ilə bağlı olan bir sosial institutdur. Məhz ona görə də siyasətçi, siyasətbazlıq və cəmiyyətin siyasiləşməsi ifadələrini açıqlamaq və bir-birindən qəti surətdə ayırmaq vacibdir.

Siyasətçi dedikdə biz konseptual mövqeyindən asılı olmayaraq həm nəzəri, həm də praktik fəaliyyətində bilavasitə siyasətlə məşğul olan və hər hansı siyasi strukturda fəaliyyət göstərən peşəkar insanları nəzərdə tuturuq. Siyasətçilər adlanan peşəkar sosial qrup ya hakimiyyətdə olaraq onu saxlamaq, siyasi doktrinasına uyğun şəkildə ölkəni idarə etmək, müxtəlif sahələrdəki proqramlarını ictimai rəyə qəbul etdirmək və beləliklə də sosial bazasını (elektoratını) genişləndirmək və möhkəmləndirmək yönündə fəaliyyət göstərir. İqtidarda olan siyasətçilərin ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsini çətinləşdirən mühüm amillərdən biri ondan idarətdir ki, onların bəyan etdikləri və həyata keçirmək istədikləri siyasi proqramlar və müddəalar gündəlik həyat reallığında sınaqdan keçir. Real uğurlar bu proqramların dəstəklənməsini, uğursuzluqlar isə rədd edilməsini, deməli, ictimai narazılıq və etirazları şərtləndirir. Birinci halda iqtidarın hakimiyyətdə təkrar qalması (seçki yolu ilə), ikinci halda hakimiyyətin dəyişilməsi baş verir (burada biz qiyamlardan, hərbi çevrilişlərdən və s. sərfinəzər edirik). Yaxud da digər peşəkar siyasətçilər qrupu (qrupları) müxalifətdə olaraq mövcud iqtidarın uğursuzluqlarını diqqətə çəkməklə onun imicini zəiflətməyə, elektoratdan məhrum etməyə və beləliklə də hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışır. Təbii ki, müxalif siyasətçilər qrupları da (partiyalar) ictimai rəyin dəstəyini qazanmaq, özünün sosial bazasını genişləndirmək və gücləndirmək üçün iqtidara gələcəyi təqdirdə hansı proqramı həyata keçirəcəyi, əhalinin həyat şəraitini hansı yollarla və hansı vasitələrlə yaxşılaşdıracağı barədə bəyanatlarla çıxışlar edir. Lakin müxalifətin siyasi doktrina və proqramları hələlik həyata keçirilmədiyinə görə sınağa da çəkilmir. Məhz ona görə də müxalif siyasi proqramlarda utopizm əlamətləri daha çox olur.

Siyasətbazlar dedikdə biz hər hansı bir məqsədə çatmaq üçün (bu məqsəd siyasi olmaya da bilər) siyasət pərdəsi altında fantastik populist vədlər verməklə, “düşmənlərinə” qarşı “məqsəd vasitəyə haqq qazandırır” (Magiavelli) prinsipini rəhbər tutaraq böhtanlar, iftiralar, təhqirlər, riyakarlıq və s. çirkin vasitələrdən istifadə edən adamları nəzərdə tuturuq. Siyasətbazlıq yalnız o ölkələrdə mümkündür və çox hallarda kütlə tərəfindən qəbul edilir ki, orada ümumi bilik pərakəndə və çoxlaylıdır, siyasi və hüquqi şüur isə çox zəifdir. Siyasətbazlığın ən ağır nəticəsi ictimai şüuru çaşdırmaqdan, əhalidə eyforiya əhval-ruhiyyəsi yaratmaqdan, ən ağır problemlərə belə yelbeyinlik münasibəti formalaşdırmaqla onların real həllindən cəmiyyəti uzaqlaşdırmaqdan ibarət olur. Siyasətbazlığın əsas göstəriciləri qərəzlilik, yaltaqlıq, yalançılıqdır.

Cəmiyyətin siyasiləşməsi prosesi əsasən tarixin dönəm məqamlarında, keçid dövrlərində və ekstremal şəraitlərdə yaranır və vüsət alır. Cəmiyyətin normal inkişaf fazalarında buna ehtiyac da olmur, bu da təbiidir: əkinçi pambıq, taxıl, meyvə yetişdirməsi ilə, maldar qoyun-quzu, mal-qara böyütməyi ilə, neftçi neft çıxarmaqla, müəllim dərslər deməklə, alim elmi problemləri həll etməklə, bir sözlə, hər kəs öz işi ilə məşğul olur. Siyasəti isə peşəkar siyasətçilərin öhdəsinə buraxırlar. Sarsıntılar, inqilablar, sosial gərginliklər, bir sözlə, sosial ekstremal vəziyyətlərdə vəziyyət dəyişir. Sanki insanlar öz peşə funksiyalarını unudur və hər kəs özünü ölkənin taleyi üçün məsul sayır, yaranmış ağır vəziyyətdən cəmiyyəti məhz onun çıxaracağı xülyasına qapılır. Bunun isə ən asan və birbaşa yolunu siyasətlə məşğul olmaqda görürlər. Hamı da özünü siyasət sahəsində səriştəli və səlahiyyətli sayır. Beləliklə də siyasət adlanan mürəkkəb və çoxamilli fəaliyyət sahəsi hamıya müəssər təəsüratı yaradır: müəllim də, həkim də, mühəndis də, aktyor da, şair də, yazıçı da, müğənni də, əkinçi də, fəhlə də, yekunda hamı siyasət dəryasına baş vurur. Bunların böyük əksəriyyətinin siyasi biliyi, siyasi duyumu, siyasi şüuru və siyasi mədəniyyəti zəif olduğundan nəticədə “siyasi dilenantizm” adlanan xoşagəlməz bir mənzərə yaranır. Xüsusi fəaliyyət sahəsi olan siyasət xobbiyə çevrilir. Bunun da nə kimi ağır sosial nəticələr verəcəyini və verdiyini biz hamımız çox yaxşı bilirik.

Lakin cəmiyyətin siyasiləşməsini təkcə bu rənglərlə göstərmək düzgün olmaz. Bu proses ictimai həyatda çox mühüm bir pozitiv rolda oynayır. Əvvələn, siyasiləşən cəmiyyətdə siyasətin önəmli rolu üzə çıxır. Hamı anlamağa başlayır ki, düzgün, optimal siyasət formalaşdırmadan və onun həyata keçirilməsi üçün sərfəli və işləyən metod və vasitələr seçmədən ölkəni ağır böhran vəziyyətindən rəvan inkişaf yoluna çıxarmaq mümkünsüzdür. İkincisi, məhz bu dövrdə siyasətə özünün həyat məqsədi sayan, siyasətin mahiyyətini anlayan, onu istəyən və siyasətçi peşəsi ilə məşğul olmağı bacaran siyasətçilər nəslı yaranır ki, bu öz növbəsində çətinliklərlə və əngəllərlə rastlaşsa da ölkədə normal siyasi plüralizm mühitinin yaranmasına, əhalinin siyasi şüurunun və ölkədə siyasi mədəniyyətin formalaşmasına ciddi təkan verməklə siyasi ekstremizmi getdikcə zəiflədir. Müxtəlif siyasətçilərin və ya siyasi qüvvələrin fərqli və ya zidd konseptual əsaslara dayanmaları bu göstərdiyimiz cəhətin əhəmiyyətini daha da artırır.

İndi də siyasət nədir sualını cavablandırmağa çalışaq.

Ondan başlayaq ki, siyasət sözü və onun digər dillərdəki qarşılıqları adı və nəzəri şüurda çoxlu mənalarda və çalarlarda istifadə edilir. Buraya hər hansı bir insanın müəyyən məqsədə çatmaq üçün həyat fəaliyyətindən tutmuş bu gün bəşəriyyətin mövcudluğu və perspektiv inkişafı üçün zəruri olan problemlərin həllinə yönəlmiş qlobal fəaliyyət növlərinə (ekoloji siyasət, demoqrafik siyasət, sülh siyasəti və s.) qədər bütün fərdi və sosial fəaliyyətlər və onların konseptual əsasları daxildir. Nə adi danışığda və davranışda, nə də gündəlik həyatı müstəvidə müşahidə edilən bu mənə rəngarəngliyi sözün praktik və verbal istifadəsində ciddi bir əngəl törətmir. Hər dəfə nəzərdə tutulan mənə çaları nitq və ya yazı mətnindən aydın olur.

Siyasəti “mümkünlüyü seçmək məharəti”, “Çirkli sənət”, “Riyakarlıq peşəsi” kimi tərifləndirənlər də vardır. Deyirlər hər kəs öz şəhərindən xəbər verir. Görünür siyasətə verilən bu təriflər də müəlliflərinin məqsədindən, məsələyə yanaşma üsulundan və istifadə etdiyi vasitələrdən qaynaqlanır.

Siyasəti nəzəri səviyyədə araşdırırlar; alimlər və siyasətçilər ona tərif verərkən məsələyə yanaşma üsulunu, siyasətin substansiyasını, əsasını, bir də siyasətin konstitusional keyfiyyətlərini

və sosial funksiyalarını əsas götürürlər; Məhz ona görə də siyasətə verilən çoxsaylı tərifləri əsas götürülən əlamət baxımından üç əsas qrupa bölmək olar:

- 1) sosioloji təriflər. Bu qrupa iqtisadi təriflər, stratifikasiya və hüquqi təriflər daxildir;
- 2) substansional təriflər. Burada hakimiyyət vasitəsilə verilən, institusional və antropoloji, konflikt-konsensus tərifləri aiddir;
- 3) fəaliyyət, teleoloji (məqsədəuyğunluq) və sistem təriflər.

Siyasətə verilən iqtisadi təriflər (marksizm və iqtisadi determinizm) belə bir cəhəti əsas götürürlər ki, siyasət iqtisadiyyat üzərində qurulan üstqurum hadisəsidir, ona görə də siyasət elə iqtisadiyyatın davamıdır. Siyasət əlbəttə ki, iqtisadiyyatla bağlıdır və əhəmiyyətli dərəcədə onun ciddi təsirinə məruz qalır. Lakin siyasətə iqtisadiyyatın bağlılığını mütləqləşdirmək və siyasətin iqtisadiyyatdan mütləq və birqıymətli asılılığı kimi təsəvvür etmək düzgün deyildir. İqtisadiyyatla bağlı olan siyasət şəxsiz nisbi müstəqilliyə malikdir və bu müstəqillik çərçivəsində siyasət özünəməxsus qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir.

Siyasətin stratifikasiya və hüquqi tərifini verən müəlliflər (D.Trumen, A.Bentli və b.) belə bir cəhətə əsaslanırlar ki, siyasət cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif tərtibli sosial birliklərin-millətlərin, siniflərin, sosial-siyasi qrupların, siyasi partiyaların mənafə dərəcəsidir. Bu fikri də nə tamamilə rədd etmək, nə də mütləq qəbul etmək olmaz. Siyasət əlbəttə ki, maraqlı qrupların dərəcəsidir, onların söykəndikləri ideyalar, ideologiyalar, fikir stereotipləri və sosial dəyərlərin dərəcəsidir. Lakin siyasət təkcə bu deyil, onun bir sıra digər cəhətləri və keyfiyyətləri də vardır. Bunu biz sonrakı təriflərdə görəcəyik.

Siyasətin hüquqi konsepsiyaları (Bobbs, Logg, Russo, Kant) siyasəti hüququn, dövlətin törəməsi sayırlar. Bu məsələ müəyyən baxımdan doğru hesab edilə bilər. Lakin unutmamaq olar ki, dövlətə qədərki birliklərdə də (tayfa, qəbilə) siyasət olmuşdur, onlarda da mənafə, aralarında müharibələr, özlərinə məxsus ədalət prinsipi, əxlaq normaları olmuşdur. Siyasət anlayışının burada məzmun və mənə dolğunluğundan, yaxud təsir dairəsinin genişliyindən söhbət getmir. Siyasətin müəyyən atributlarının mövcudluğu qeyd edilir. Siyasətin

etik tərifi verənlər də elə məhz bu cəhətə əsaslanırlar. Onu da qeyd edək ki, siyasətin etik konsepsiyası Aristotelə əsaslanır (bax: Aristotelin “Politika” əsəri).

Siyasətin substansional təriflərində əsas götürülən cəhət hakimiyyət və onun atributlarıdır. Ümumi şəkildə onların məğzini belə ifadə etmək olar: siyasət hakimiyyəti ələ almağa, onu saxlamağa və istifadə etməyə yönəlmiş hərəkətlər və davranışlar, bu hərəkət və davranışların konseptual əsasıdır. Magiavellinin fikrincə siyasət “hakimiyyətə gəlmək, onu əldə saxlamaq və sərfəli istifadə etmək üçün zəruri olan vasitələrin cəmidir”. Göründüyü kimi bu ümumi tərif yalnız siyasətin obyektini göstərir, onun nə konkret məzmununu, nə də onun formalaşması və fəaliyyətindəki komponentləri açır. Həmin komponentlər digər mövqelərdən verilən təriflərdə açıqlanır. Məsələn, siyasətin institusional tərifində onun təcəssümləşdiyi və reallaşdığı sosial institutlar – dövlət, partiyalar ön plana çəkilir. Siyasət dövlətin və partiyaların fəaliyyət vasitəsidir. Bundan fərqli olaraq, siyasətə antropoloji baxımdan tərif verənlər əsas kimi insanları, onların ünsiyyətini, kollektiv mövcudluq üsullarını götürürlər. Hələ Aristotel yazırdı ki, insan kollektiv varlıq olduğu üçün də siyasi varlıqdır. Siyasət isə insanların ünsiyyət vasitəsidir. Bu təriflərin özündə də etiraz doğuracaq bir şey yoxdur. Təkcə onu qeyd etməliyik ki, siyasət təkcə bu deyilənlərdən ibarət deyil. Onun bir sıra digər parametrləri də vardır.

Siyasətə cəmiyyətdə olan sosial qrupların mənafe ümumiliyi və ya mənafe ziddiyyətləri prizmasından yanaşanların fikrincə siyasət cəmiyyətdəki mənafe ziddiyyətlərini dinc üsullarla və ya zor vasitələrlə həll etməkdir. Burada iki çalar vardır. Bir qisim müəlliflər hesab edirlər ki, siyasət cəmiyyətdə konfliktlər yaratmaq və onların həlli adı ilə cəmiyyət üzvlərini itaətdə saxlamaq və bəhrələnməkdir (Moris Düverje). Digər qisim isə hesab edir ki, siyasət cəmiyyətdə barışıq, nizam və ədalət yaratmaqdan ibarətdir. Hesab edirik ki, siyasətdə gəstərilən bu cəhətlərin hər ikisi vardır. Onların siyasətin tərifinə daxil edilməsi zəruri şərt olsa da kafi deyildir. Üstəlik onu da qeyd edək ki, bu təriflər siyasətin obyektini də, subyektini də qütbləşdirir – “dostlar” – “düşmənlər” münasibətlərini mütləqləşdirir ki, bu da məqbul sayıla bilməz.

İDEOLOGİYA

İdeologiya problemi son zamanlar müxtəlif informasiya vasitələrində, alimlərin, siyasətçilərin, vətəndaşların, ideologiyaya yaxın və ondan çox uzaq olan adamların yazılarında, çıxışlarında, problemə həsr edilmiş müxtəlif xarakterli və tərtibli yığıncaqlarda, konfranslarda, simpoziumlarda, diskussiyalarda - çox intensiv surətdə müzakirə olunur. Bu da çox təbii haldır və heç bir narahatlıq doğurmamalıdır.

SSRİ dağılandan sonra bu ölkədə hakim olan kommunist ideologiyası da dağıldı. Postsovet məqamında yaranan dövlətlərdə, o cümlədən, Azərbaycanda, ideoloji boşluq yarandı. Müqəddəs yer boş qalmır. Ona görə də bu boşluğu doldurmaq üçün xaricdən və elə daxildən də ideoloji yürüşlər başlandı. Məqsədə nail olmaq üçün seçilən ideoloji stereotiplərin və vasitələrin ağına-bozuna baxılmadığından ideoloji-eklektik bir kaos yarandı. Yaşamaq uğrunda mübarizə əzmi o qədər güclü çıxdı ki, hətta totalitarizmi demokratiya ilə, dini elmlə və s. barışdıraraq eybəcər bir ideoloji surroqat da yaratmağa cəhd göstərildi. Bu vəziyyətdə narahatlıq doğuran cəhət odur ki, müzakirəyə qoşulanların çox qisminin problem haqqındakı təsəvvürləri dilentanlıq səviyyəsindədir.

Məhz bu səbəbdəndir ki, müzakirələrdə problemin mahiyyətinə dair söylənilən nöqtəyi nəzərlərin paylanma spektri ifrat “sağ” mövqedən ifrat “sol” mövqeyə qədər 180 dərəcəlik bucaq daxilində səpələnir. Əhalinin bu ağır və çıxılmaz durumda söylənilən hər bir sözdən, müddəadan, hətta miflərə bənzər vədlərdən bir əlac umduğunu, ictimai şüurumuzun da kifayət qədər hazırlıqlı olmadığını nəzərə alsaq bu vəziyyətin ictimai rəydə və cəmiyyətdə nə dərəcədə dəhşətli çaşqınlıq yaratdığı aydın olar.

Hesab edirəm ki, bu qarmaqarışıqlığa səbəb olan cəhətlərdən biri də istifadə edilən terminlərin anlamında da bir rəngarəngliyin müşahidə edilməsidir. Mən ideoloji rəngarəngliyi nəzərdə tutmuram, eyni terminə verilən müxtəlif mənələrdən və bu zəmində yaranan məntiqsiz diskussiyalardan danışıram. Bu səbəbdən də bir neçə terminin dəqiqləşdirilməsini zəruri sayıram.

1. İdeologiya terminini istifadə dövrünə gətirən fransız Destut de Tresi “İdeologiyanın elementləri” (1801-ci il) əsərində yeni bir elm yaratdığını iddia edirdi. Onun fikrincə, bu elm ideyaların yaranmasını, fəaliyyətini və bir-birini əvəz etməsini öyrənir. Onun davamçıları Kabanis “İnsanın fiziki və əxlaqi təbiətinin nisbəti”, Volney isə “Əxlaqın fiziki prinsipləri” əsərində həmin iddiada olmuşlar. Deməli, ideologiya termininin (ideya, loqos) birinci mənası ideyalar haqqında elmdir.

Az sonra terminin etimoloji mənası unudulur və ideologiya mövcud ictimai quruluşu saxlamağa və ya onu dağıtmağa yönəlmiş ideyalar toplusu mənasında istifadə edilir. 19-cu əsrin ortaları üçün isə ideologiya cəmiyyətin həyatında ideal amillərin həlledici rolunu qəbul edən fikir və siyasi cərəyan mənası alır. Marks və Engels də ideologiyayı məhz bu mənada - sosial idealizm mənasında kəskin tənqid etmişlər.

Nəhayət, müasir mənada ideologiya dedikdə biz insanların yaşadıkları mühitə və bir-birinə münasibətinə, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruluşa olan baxışları və ideyaları cəmini başa düşürük. Nəzəri cəhətdən az-çox dərəcədə sistemləndirilmiş bu ideyalar və baxışlar cəmiyətin dəstəkləyici və ya rəddediciləri mövqelərdə olur.

2. Münasibətini bildirmək istədiyim ikinci termin “milli ideologiya” və ya “millətçilik ideologiyası” terminləridir. Fikrimcə, “milli” anlayışı ilə “millətçilik” anlayışı çox hallarda qarışdırılır, yumşaq desək, ixtiyari surətdə istifadə edilir. “Millətçilik” anlayışı bir millətin keyfiyyətlərini şişirtmək, nöqsanlarına isə göz yummaq yolu ilə onun digər millətlərə, o cümlədən dövlətin ərazisində yaşayan millətlərə qarşı qoymaq olduğu halda, “milli” anlayışı millətin öz milli mənliliyini, milli şüurunu, mədəniyyətini, dinini, tarixini, adət-ənənəsini və s. layiqincə qiymətləndirməsini, bununla yanaşı digər millətlərə də hörmət və ləyaqətlə yanaşmasını ifadə edir.

“Milli” anlayışı iki məna ifadə edir: Birinci, dar mənada milli anlayışı hər hansı bir millətə aid olan - milli mənsubiyyəti, milli dili, mədəniyyəti, milli psixologiyayı, mənlilik şüurunu və s. ifadə edir. Bunları ifadə edən xüsusi anlayışların olması da buna dəlalət edir - “Milli mənlilik şüuru”, “Milli dil”, “Milli psixologiya” və s.

İkinci geniş mənada “milli ” anlayışı “dövlət” anlayışı ilə sinonimik mənə alır, yəni hər hansı dövlətə aid olan - “milli iqtisadiyyat” (“dövlət iqtisadiyyatı”), “milli komanda” (“dövlət komandası”), “milli ordu” (“dövlət ordusu”) və s. mənaları ifadə edir. “Milli ideologiya” termini də bu qəbildəndir. Bu anlayış bir millətə aid olan ideologiyanı yox, dövlətin ideologiyasını və ya hakimiyyət iddiasında olan müxalif siyasi qüvvənin ideologiyasını ifadə edir. Bu ideologiya dövlətin ərazisində yaşayan bütün millətlərin və etnik qrupların mənafeyini ifadə etməlidir.

Müasir mənada ideologiya cəmiyyətin onun siyasi sisteminin iqtisadi, siyasi, ictimai və mənəvi fəaliyyətində əsas kimi qəbul etdiyi və rəhbər tutduğu ideya və prinsiplərin cəmini ifadə edir. Məhz bu səbəbdən də ideologiya heç vaxt da sözün dar mənasında tamamilə milli məzmun ala bilməz. Bu, ideologiyanın məhdudlaşdırılması və cılızlaşması, bəlkə də ucuz populist məzmun alması olardı. Hər bir cəmiyyətin müxtəlif həyat sahələrinin idarə edilməsi konkret ölkənin bütün spesifik cəhətləri nəzərə alınmaqla bəşəri ideya və prinsiplər, bu ideya və prinsiplərin zəminində duran sosial, siyasi və iqtisadi qanunlar əsasında həyata keçirilməlidir. Bu şərt idarəetmənin səmərəli və müvəffəqiyyətli olmasının başlıca göstəricisidir.

İdeologiya mənəvi və sosial hadisədir. Ona görə də bu və ya digər ideologiya növünə və tipinə qiymət verərkən həm ideoloji (nəzəri idrakı), həm də sosial meyarlar və xarakteristikalar əsas götürülür. Bunu əsas kimi götürsək ideologiyalar idrakı yüklərinə görə elmi və qeyri-elmi, həqiqi və yalnış, doğru və illüzyal növlərə ayrılır. Sosial yönümlərinə və funksiyalarına görə isə ideologiyalar mütərəqqi və konservativ, inqilabi və təkamüllü, liberal və radikal, millətçi və beynəlmilətçi növlərə ayrılır.

Hakim və müxalif statusa malik olan ideologiyaların sosial imkanlarının, sosial yönümlərinin, siyasi məqsədlərinin (biri hakimiyyəti saxlamaq, ondan istifadə edərək cəmiyyəti idarə etmək, ikincisi isə hakimiyyətə gəlmək məqsədi ilə iqtidarı tənqid edir), sosial gerçəkliyə və ölkədəki vəziyyətə münasibətlərinin (iqtidar ideologiya gerçəklikdəki müsbət cəhətləri şişirtməyə, mənfi cəhətləri isə kiçiltməyə, ya da heç gərməməyə, müxalif ideologiya isə tərsinə, nöqsan və çatışmamazlıqları şişirtməyə, özünün təklif etdiyi ideya və prinsipləri

isə utopikləşdirməyə meyllidir) müxtəlif, fərqli, çox hallarda isə zidd olmağına baxmayaraq ideologiyaların funksional yükündə bir ümumilik müşahidə olunur, bu ümumilik də ideologiyanın funksiyalarını müəyyən etmək üçün zəmin təşkil edir.

Məzmunlarında, sosial yönümlərində, idrakı yüklərində, tipində, fəaliyyət mexanizmlərində və istifadə etdikləri vasitələrdə olan fərqlərdən və ziddiyyətlərdən sərfnəzər etsək bütün ideologiyaların icra etdikləri aşağıdakı funksiyaları ayıra bilərik:

- tarixi prosesin mahiyyəti, onu təyin edən amillər, sosial qurumlar və strukturların fəaliyyəti və idarəetmə haqqında optimal saydığı ideya və prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi;

- ideologiyanın daşıyıcısı olacaq siyasi qüvvənin fəlsəfi-dünya-görüşü əsaslarının hazırlanması;

- keçmişin, indinin və gələcəyin qiymətləndirilməsi meyarının müəyyənləşdirilməsi;

- rəhbər tutduğu ideya və prinsiplərin doğruluğu və səmərəli olacağını əhaliyə təsdiqləmək üçün ictimai şüura təsir mexanizmi və vasitələrinin hazırlanması;

- hakimiyyətin saxlanması və fəaliyyəti (hakim ideologiya üçün), yaxud hakimiyyətə gəlmə uğrunda (müxalif ideologiyalar üçün) mübarizə prosesini təşkil etmək.

Göstərdiyimiz bu funksiyalar ideologiya institutunun bütün səviyyələrində az və ya çox intensivliklə həyata keçirilir. İdeologiyanın həm məzmunu, həm forması, həm də işləmə mexanizmi baxımından fəaliyyətinin üç əsas pilləsini ayırmaq olar: birinci pillə fəlsəfi - konseptual əsasların hazırlanma pilləsidir. Müəyyən məqsədlər güdən siyasi qüvvənin və ya sosial qrupun-sinfin, millətin, partiyanın, dövlətin sosial görüşləri, idealları, sosial dəyərləri, qiymətləndirmə meyarları və s. onların ideologiyalarının fəlsəfi-konseptual əsasını təşkil edir. Aydındır ki, fəlsəfi - konseptual əsasa daxil olan müddəalar, ideya və prinsiplər daşıyıcısı olan qüvvənin siyasətini, fəaliyyət planları və proqramlarını, sonra da fəaliyyət mexanizmini - praktikasını şərtləndirəcəkdir. Qısaca desək bu səviyyədə ideologiya hakimiyyətə gəlmək və ya hakimiyyəti saxlamaq, ölkənin idarə etmək məqsədilə xidmət edən ideyalardan

ibarətdir. Bu ideyalar ifrat sağ və ifrat sol mövqelər arasındakı böyük bir seqmentdə səpələnə bilər.

İdeologiyanın fəaliyyətinin ikinci səviyyəsi siyasətin formalaşması və onun əsas istiqamətləri üzrə fəaliyyət proqramının hazırlanmasıdır. Siyasi proqramların hazırlanması siyasi qüvvənin dəstəklədiyi və həyata keçirmək niyyətində olduğu əsas tələblər, tədbirlər və şüarlara ictimai rəyi cəlb etmək, əhəlinin siyasi fəallığını yüksəltmək və onun siyasi davranışlarının normativ əsaslarını yaratmaq, bu yolla da öz mübarizəsini legitimləşdirmək məqsədini güdür. İdeologiyanın proqram səviyyəsində siyasi mübarizənin sahələr üzrə məqsədləri, bilavasitə siyasi mübarizənin prinsipləri, metodları və vasitələri müəyyənləşdirilir, proqramın digər siyasi qüvvələrin (istər müxalifət, istər iqtidar) proqramlarından üstünlükləri və məziyyətləri nümayiş etdirilməklə mübarizəyə əhəli kütlələrini cəlb etmək, özünün elektoratını formalaşdırmaq və genişləndirmək ön plana çəkilir.

Nəhayət, üçüncü fəaliyyət səviyyəsində siyasi proqramların reallaşması, ideoloji təbliğat nəticəsində bu proqramların tərəfdarları və təəsübkeşlərinin fəal mübarizəyə qoşulması baş verir. Bunun konkret nümunələrini müxtəlif seçki kampaniyalarında (prezident, parlament, bələdiyyə və s. seçkilərində) siyasi qüvvələrin iştirakı, qanun çərçivəsində və ya qanuna zidd olaraq dəstək və ya etiraz aksiyalarının keçirilməsində görürük (mitinqlər, piketlər, gücə yürüşləri, nümayişlər, çevrilişlər, sui-qəsdlər və s.). Bu formalardan hansını seçilməsi, bir tərəfdən ideologiyanın tipindən, digər tərəfdən isə konkret məqam üçün yaranmış vəziyyətdən, cəmiyyətdə ekstremal halların mövcudluğundan və bir sıra subyektiv amillərdən asılıdır.

Əsaslandığı dünyagörüşü prinsiplərinə görə ideologiyalar mifik, dini, idealist, materialist və eklektik növlərə bölünə bilər. Aydın ki, biz bu sadaladığımız ideologiya tipləri və növləri arasında keçilməz xətt olduğu iddiasından uzağıq və onların tərffüatı ilə izahı vəzifəsini də qarşımıza qoymamışıq. Mətləbimiz təkcə onu vurğulamaqdır ki, ideologiya anlayışı bu gün çoxparametrlı və mürəkkəb bir sosial hadisəni ifadə edir və onun hər hansı bir növünə və ya tipinə qiymət vermək onun məqsədini, funksiyalarını, iştirak edən obyektiv və

subyektiv amilləri, təmsil etdiyi siyasi qüvvəni və sosial bazanı ətraflı və dərin təhlil etməyi tələb edir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ideologiya tipləri və növləri cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində, ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olmuş və az-çox təsirli nəticələr vermişdir. Bunların hamısı haqqında söhbət açmaq imkansız olduğundan çağdaş zamanda müxtəlif region və ölkələrdə müşahidə edilən və hazırkı ictimai həyata önəmli təsir edən bəzi ideoloji cərəyanlar haqqında qısa da olsa bəhs edək.

LİBERALİZM cərəyanı fransız maarifçiləri və filosofları (J.J.Russo, Didro, Lametri), ingilis filosofları (C.Logg, T.Hobbs və b.) və utopik sosialistlərin yaradıcılığında yer almış “təbii hüquq” nəzəriyyəsinə və dövlətin yaradılması haqqındakı “ictimai müqavilə” təliminə əsaslanır. Əsas fikir bundan ibarətdir ki, insanlar dünyaya gələrkən hamısı bərabər təbii hüquqlara malik olurlar. Lakin sonra cəmiyyətdə istismarın, zorlu-zorsuzun, dələduz və sadələvhlərin olması üzündən bu hüquqlar pozulur və ədalətsizlik yaranır. “İctimai müqavilə” ilə yaradılan dövlət də bu ədalətsizliyi aradan qaldırmalıdır və elə cəmiyyət yaratmalıdır ki, insanların təbii hüquqları qorunsun və təmin edilsin. Şəxsiyyətin azadlığını insanların əsas ayrılmaz, özgələşməyən hüquqları ilə bağlayan liberalizm bu hüquqların təminatını siyasi azadlıqda, azad rəqabətdə və sərbəst sahibkarlıqda görür. Buradan liberal ideologiyanın əsas kimi qəbul etdiyi müddəalar irəli gəlir: vətəndaşların hüquq bərabərliyi, siyasi, iqtisadi və mənəvi plüralizm, bərabər imkanlar, siyasi, dini, iqtisadi və s. təsisatların bərabər imkanları və hüquq bərabərliyi, dini dözümlülük və vicdan azadlığı, konstitusionalizm prinsipi. Liberalizm ideologiyasında önəmli yerlərdən birini də liberal dəyərlərə üstünlük vermək, şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə dövlətin mümkün qədər az və mülayim müdaxiləsi, demokratiya, azadlıq və məsuliyyətin optimal nisbəti tutur.

Ənənəvi liberalizm ideologiyasının diqqət mərkəzində şəxsiyyət və onun hüquqları durur. Lakin XX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən liberalizmdə ciddi dəyişiklik müşahidə edilir. Liberal dəyərlərin qorunması və təmin edilməsində dövlətin və ictimaiyyətin roluna diqqət getdikcə artan sürətlə genişlənərək neoliberalizmdə total mənə

alır. Müəyyən mənada liberalizm ilə konservatizmin çulğalaşması baş verir ki, buna da “konservativ liberalizm” deyirlər. Bunların görüşlərinin təməl müddəaları əsas liberal dəyərlərin reallaşmasında dövlətin total roluna istinad və dövlətin fəaliyyətində sosial yönümlü ideyalara üstünlük verməkdir.

Neoliberalizmin özündə də sağ və sol qanadlar ayrılır. Sol qanad nümayəndələrinin (F. Goger, R.Dal, C.Lindblüm və b.) konsepsiyalarında əsas yeri idarə edənlərlə idarə olunanlar (dövlətlə vətəndaşlar) arasında konsensus prinsipi, idarəetmə prosesində xalq kütlələrinin bilavasitə və ya müxtəlif sosial strukturlar vasitəsilə maksimum iştirakını təmin etmək, idarəetmə sahəsində qərarların qəbul edilməsi prosedurasının sadələşdirilməsi və demokrati-kləşdirilməsi ideyaları tutur. Sağ qanadı təmsil edən nümayəndələr isə (F.Hayeg, C.Eşer və s.) hesab edirlər ki, hakimiyyət və idarəetmədəki forma plüralizmində liberal dəyərlərin pozulması və hakimiyyət boşluğunun yaranması qorxusu vardır ki, bu da siyasi ekstremizmin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər. Məhz ona görə də bu ideoloqlar dövlətlərin güclənməsi və onların liberal dəyərlərə əsaslanan və onların reallaşmasına yönəlmiş funksiyalarının universallaşmasının zəruri olduğundan bəhs edərək bu nəticəyə gəlirlər ki, bununla da bəşəriyyət azadlıq, demokratiya və bərabərlik dövrünə keçəcəkdir, əvvəlki ictimai tarixin yaratmış olduğu məhdudiyyətlər aradan qalxa-caqdır.

KONSERVATİZM ənənəvi bir cərəyandır və tarixi də çox qədimdir. Əsas ideya tarixi ənənəyə, “təbii” tarixi prosesin öz axarına üstünlük vermək, tarixi proseslə ictimai həyata süni müdaxiləni qəbul etməməkdir. Konservatorlar hesab edirlər ki, cəmiyyətin özünün inkışafı nəticəsində yaranmış qayda və nizama nüfuz etmək hadisələrin təbii axarını, ictimai həyatda varislik prinsipini pozur. Yeniləşmə pərdəsi altında həyata keçirilən bu müdaxilə sosial partlayışların, inqilabların, üsyanların, qiyamların, çevrilişlərin baş verməsi ilə sonu-qlanır. Məhz ona görə də ictimai prosesə şüurlu müdaxilə əsla yolver-ilməzdir. Konservatizmin ifrat qolu təmsilçilərinə görə cəmiyyətin inkişafında müəyyən zaman və məkanda qərarlaşmış ictimai quruluş, sosial struktur, hakimlər və təbəələr, ailə münasibətlərinin, mülkiyyət formalarının əsasında duran sosial, əxlaqi, siyasi və s. norma və

prinsiplər ilahi mənşəli olduğundan insanlar tərəfindən qəbul və əməl edilməlidir. Bu cür hərəkət cəmiyyətdəki sosial gərginlikləri söndürər, ədalətsizliklərə son qoyar ki, bu da gələcək nəsillər qarşısında ən yüksək əxlaqi borcdur.

Məsələyə bu cür yanaşma konservatizm ideologiyasının əsas müddəalarının formalaşması üçün zəmin oldu. Hansılardır bu müddəalar? Konstitusiya ilahi iradənin ifadəsidir və ixtiyari surətdə dəyişdirilə bilməz; Konstitusiya və onun əsasında qəbul edilmiş qanunlar bütün vətəndaşlar üçün bərabər və məcburidir; dövlətin bütün strukturları həmin qanunların və Konstitusiyanın aliliyini və toxunulmazlığını təmin etməlidirlər; məhkəmələr öz fəaliyyətlərində qanunları və tarixin qərarlaşmış əxlaq normalarını rəhbər tutmalıdırlar; vətəndaşların qanuna tabeliyi dərəcəsi onların fərdi azadlıqlarının dərəcəsini təyin edir. Klassik konservatizmin əsas ideyaları bunlardır.

XX əsrdə Şərqdə və Qərbdə, xüsusilə də yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə baş vermiş bir sıra sosial, siyasi, iqtisadi, texniki və s. hadisələr konservatizm ideologiyasında da əsas dəyişikliklər yaratmaqla onun özünü xeyli fərqlənən iki qola ayırdı: şərti olaraq onları “radikal konservatizm” və “liberal konservatizm” adlandırmaq. Radikal konservatorlar cəmiyyətdəki böhranların, milli-etnik toqquşmaların, sosial gərginliklərin - bir sözlə ictimai sabitliyi pozmağa yönəlmiş hadisələrin səbəbini dövlətin zəifləməsində və qanunların icrasına nəzarət edə bilməməsində, hakimiyyət iflicində görür və bunların qarşısının alınması üçün dövlətin gücləndirilməsi yönündə radikal tədbirlərin görülməsini və həmin hadisələrin aradan qaldırılmasında zor metodlarına üstünlük verilməsini tələb edirlər. Bu radikallaşma meyli konservatizmdə bir sıra sərt reaksiyon cərəyanlarının - sionizm, antisemitizm, irqçilik, millətçilik, müxtəlif “boyalı” təməlçilik və s. yaranmasına səbəb olmuşdur. Çağdaş dünyada bu cərəyanların az və ya çox intensivliklə və izli təzahürləri görünməkdədir.

Liberal konservatorlar isə XX əsrdə baş vermiş sosial dəyişiklikləri - demokratiya institutlarının sürətlə artması, elmi-texniki inqilab və onun yaratdığı sosial, əxlaqi və s. (həm pozitiv, həm neqativ) nəticələri nəzərə alaraq xeyli “güzəştə getməyə”, öz prinsiplərinin təsir gücünü mülayimləşdirməyə və müəyyən mənada liberal dəyərlərlə

onların sintezini yaratmağa məcbur olmuşlar (texnokratik konservatizm, xristian konservatizmi, islahatçı konservatizm və s.). Neokonservatizm ümumi adı ilə birləşdirilən bu cərəyanların nümayəndələri, xırda calar fərqlərindən sərfnəzər etsək, bu gün yaranmış neqativ halları aradan qaldırmaq üçün konservativ və liberal dəyərlərin qovuşuğundan ibarət ideyalar toplusu təklif edirlər: ailənin və dinin mənəvi üstünlüyünün qorunması, dövlətin və vətəndaşın qarşılıqlı hörməti və məsuliyyəti, sabit və möhkəm dövlət idarəçiliyi çərçivəsində insan haqları və azadlıqlarının qorunması, dövlət mənafeələrinin şəxsi mənafeələrdən üstünlüyü və s. Onlar belə hesab edirlər ki, ictimai təbəqələri, qrupların mənafeələri toxunulmazdır, cəmiyyətin sabitliyini və inkişafının əsasında bəşəri insan keyfiyyətləri, ümumi mənəvi - əxlaqi dəyərlər, imperativ xarakterli əxlaqi qanunlar durmalıdır, bunlar olmazsa heç bir iqtisadi və texniki tərəqqi insanların mənəvi tələbatlarını ödəməyə qadir deyildir. Neokonservatizmin çağdaş nümayəndələrinin (Bell, Bzejinski və s.) diqqət mərkəzində məhz bu ideyalar zəminində siyasi proqramlar hazırlamaq durur.

SOSIALİZM ideologiyasının kökləri çox qədim zamanlardan müşahidə edilib. (Platon və b.) Az-çox sistemli şəkildə sosializm ideyaları böyük utopistlər T.Mor və Kampanellanın, sonralar isə Sen-Simon, Furiye və Ouenin əsərlərində şərh edilmişdir. J.J. Russonun və F.Babyöfün də xidmətləri az olmamışdır. Əsas ideya bərabər, ədalətli, xoşbəxt, istismarsız cəmiyyət qurmaqdır.

G.Marks və F.Engels sosializm təlimin nəzəri əsaslarını hazırladılar. Əsas ideyaları bunlardır: - burjua cəmiyyətinin öz inkişafı zəruri surətdə onun sosializm cəmiyyəti ilə əvəz olunması şəraitini hazırlayır;

- bu əvəzlənmənin əsasını sinfi istismar və bu zəmində baş verən sinfi mübarizə təşkil edir;

- sinfi mübarizə zəruri olaraq sosial inqilabla nəticələnəcəkdir və proletar diktaturası qurulacaq;

- sosializm məhsuldar qüvvələrin yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdə qələbə çala bilər və öz növbəsində kapitalizmdəkindən daha yüksək məhsuldar qüvvələr yaradacaqdır;

- sosializm ümumi sosial ədalət cəmiyyəti olacaqdır;

- sosializmdə ictimai şüur yüksək inkişaf etmiş olacaqdır, cəmiyyətdəki neqativ hadisələri dərk edərək dəf etməyə hazır olacaqdır.

V.Lenin sosialist ideologiyasına bir sıra məntiqə sığmayan əlavələr etmişdir: proletar diktaturası zor aləti olmaqla, burjua sinfini əzməli, “burjua dövlət maşını sındırmalıdır”. Sosializm geridə qalmış ayrıca bir ölkədə də qalib gələ bilər. Kapitalist inkişaf mərhələsini keçmədən də feodalizmdən sosializmə keçmək olar və s.

Oktyabr çevrilişi nəticəsində Rusiya imperiyası ərazisində qurulan, müharibədən sonra bir sıra ölkələrə ixrac edilən sosializm adlı ictimai quruluş tarixin sınağından çıxmadı, bir anda darmadağın oldu və öz xərəbəlikləri ilə də xalqların başına min bir bəla gətirdi.

Bu gün sosializm ideologiyası ictimai şüura təsir gücünü itirib və bütün transformasiyaları (Mao Tsedun, Tito, Şafor, Petroviç və b.) hələlik heç bir nəticə vermir.

Sosializmdən ayrılmış və əslində onun “təftişi” zəminində yaranmış sosial-demokratiya ideologiyasının əsasını G.Kautski, A.Bebel, Bernşteyn qoymuşlar. Sınıf mübarizə ideyasını qəbul etməyən sosial-demokratlar burjua cəmiyyətinin tədrici islahatlar yolu ilə sosializm cəmiyyətinə keçəcəyini iddia edirlər. Onlar üçün vacib olan sosial və dövlətlərarası sülh, azadlıq və həmrəylik söykənən ədalətli ictimai quruluşdur. Bunun əsas prinsipləri xalq hakimiyyəti, zəhmətkeşlərin sosial müdafiəsi, özünüidarənin müxtəlif formalarının geniş vüsət almasıdır. Cəmiyyətdəki bütün sosial qrupların “sosial tərəfdaşlığı” prinsipi əsas müddəalardan biridir.

Milli ideologiyalar hər bir ölkənin, xalqın inkişafının müəyyən mərhələsi üçün-milliyetçiliyin yarandığı, milli psixologiyanın, milli mədəniyyət və özünüidarənin formalaşdığı, monoetnik və ya polyetnik əsasda dövlətçiliyin yarandığı mərhələ üçün önəmli ideologiyadır. Təsədüfi deyildir ki, milli ideologiyalar müstəmləkəçilikdən azad olmuş və ya imperiyaların dağılması nəticəsində müstəqilliyini qazanmış xalqların (SSRİ ərazisindəki bir çox xalqların, Yuqoslaviya Federasiyasında yaşayan xalqların) milli özünüqəsdici və milli özünüreallaşdırması üçün milli ideologiyaların rolu sıçrayışla artdı. Bu prosesdə dini-konfessional amilin də önəmli rolu vardır (“xristian qardaşlığı”, “islam qardaşlığı”, Hindistanda sikizm və s.).

Buradan göründüyü kimi milli ideologiyanın rolunu mütləqləşdirmək olmaz, o müvəqqəti və keçicidir. Üstəlik onu da qeyd edək ki, heç zaman, heç yerdə xalis milli ideologiya ola bilməz. Hər xalq, hər ölkə xalqlar və sivilizasiyalar şəbəkəsində yaşayır, onlar təcrid ola bilməzlər. Yalnız milli ideologiyaya qapanmaq ciddi faciələrlə nəticələnə bilər.

Cəmiyyət, onun inkişaf yolları, metodları, prinsipləri çoxvariantlı bir prosesdir. Hər bir ideologiya bu mümkün variantlardan birinin daha optimal sayılmasına əsaslanır. Hansı variantın doğrudan da daha optimal olması məsələsi ideologiyanın dayandığı ideya və prinsiplərin mövcud gerçəkliyin tələblərinə adekvatlığı dərəcəsilə ölçülməlidir. Bu isə elə ideologiyanın elmiliyi dərəcəsidir.

Bir şey qaçılmazdır ki, adekvatlıq prinsiplərinin şüurlu ya şüursuz pozulması, ona biganəlik və düşmənçilik üzərində qurulan ideologiya bu və ya digər səbəb və ya səbəblər üzündən müəyyən “uğurlar” qazana bilər, ətrafına müxtəlif sosial qruplardan olan insanları toplaya bilər, onların gücündən istifadə edərək hakim ideologiyaya çevrilə bilər. Lakin zaman bu cür “uğurların” qisasını cəmiyyətdən alır. Buna tarixdən də, zəmanəmizdən də çoxlu misallar gətirmək olar.

Aydın deyilmi ki, bir ölkənin inkişaf yolu nə qədər ola bilməz. Bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən bir neçə yol mümkündür. Tarix özü də ələk-xəlbirdən keçirəndən sonra hadisələri öz axarına qoyur. Sivil ölkələrdə olduğu kimi. Təəsüf ki, şüurlu subyektiv amilin fəal təsiri olmadıqda bu proses uzun sürür və cəmiyyətə çox baha başa gəlir. Cəmiyyətin maddi və mənəvi həyat sahələrinin hansının mövcudluğu və inkişafı zərurətindən irəli gələn ideyaları əsas götürdüynə görə ideologiyaları siyasi, sosial, dini, estetik, etik və s. növlərə də ayırmaq olar. Bütün söylədiklərimizi nəzərə almaqla indi bizim bugünkü və gələcək ideologiyamız necə olmalıdır, hansı prinsiplər zəminində formalaşmalıdır sualına cavab vermək təşəbbüsündə ola bilərik. Başqa sözlə, bu sual, yəni bizim ideologiyamız necə olmalıdır sualı, bizim hansı cəmiyyət qurmaq istəyimizlə və bu cəmiyyəti hansı ideyalara dayanaraq idarə edəcəyimizlə birbaşa bağlıdır. Mənim fikrimcə bu və ya digər ideologiyanın formalaşmasının əsasında duracaq başlıca prinsip reallıq prinsipidir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir siyasi qüvvə öz ideologiyasını formalaşdırarkən əsas kimi qəbul etdiyi

ideya və prinsiplər ölkənin bugünkü real həyatının göstəricilərindən və ölkənin maddi, maliyyə, mənəvi və intellektual imkanlarından irəli gəlməli, onlarla uzlaşmalıdır. Reallıqdan uzaq olan ideologiya əhali tərəfindən qavranılmır və deməli qəbul edilmir, ona görə gec və ya tez müvəffəqiyyətsizliyə məhkumdur. Reallıq prinsipi bəzən adekvatlıq prinsipi də adlandırılır. Bu prinsiplə bağlı və müəyyən mənada ondan doğan ikinci prinsip optimallıqdır. Optimallıq anlayışı həmişə nisbi mənə daşır. Mütləq optimallıq mümgün deyil, yəni bir ölkə üçün optimal olan və deməli məqbul sayılan ideya və prinsiplər digər ölkə üçün bu keyfiyyəti saxlamır. Ölkənin daxili və xarici vəziyyətinin, obyektiv və subyektiv amillərinin, maraqlar və mənafeələr sisteminin parametrlərinin konkret qiymətləri hər ölkə üçün optimallıq meyarını müəyyən edir. Aydın ki, hər ölkənin konkret zaman və məkan kəsiyindəki göstəriciləri konkret optimallıq meyarını da təyin edir.

Hazırda biz iqtisadi, siyasi, hüquqi və əxlaqi parametrlərinə görə azad cəmiyyət qurmaq istəyirik. Bu cəmiyyətin iqtisadiyyatı azad (bazar) iqtisadi sistem olmalı, şəxsiyyəti siyasi, hüquqi və əxlaqi cəhətdən azad olmalıdır. Azadlığı məhdudlaşdıran yeganə meyar qanunlarla şərtlənən şəxsi və ictimai məsuliyyət olmalıdır. Buradan irəli gələn və müəyyən mənada birincini tamamlayan prinsip demokratiya olmalıdır.

Cəmiyyətimizin əsasında dayanan prinsiplərdən biri də dövlətçilikdir. Bunun da iki başlıca tərəfi vardır – dövlətin müstəqilliyi və optimal idarəetmə sisteminin olması və dövlətin optimal qanun sisteminin yaradılmasıdır. Optimal qanun sisteminin səmərəli işləməsinin iki əsas göstəricisi vardır – qanunun aliliyi və hamı üçün bərabərliyi.

Başlıca prinsiplərdən biri də sosial ədalət prinsipidir. Ədalət insanların həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini tənzimləyən bir amil olmalıdır. Şəxsiyyətin özünü dərk etməsi, özünü təsdiqləməsi və özünü reallaşdırması prosesi üçün lazım olan bütün imkanlar cəmiyyət və dövlət tərəfindən yaradılmalı, şəxsiyyət isə sosial vəziyyətindən və tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq ədalət normalarını poza bilməməlidir.

Bizim quracağımız cəmiyyət müasir həyat və fəaliyyət normaları və stereotiplərinə əsaslanan bir cəmiyyət olmalıdır. Xalqımızın tarixi təcrübəsi sosial yaddaşı, mədəni irsi bu günümüz üçün nə qədər

olsa da bu gün cəmiyyətimizin həyat qabiliyyətli olmasının əsas şərtlərindən biri onun müasir dəyərlərə (elmi, texniki, iqtisadi, siyasi və s.) söykənməsidir. Bu müasirlik prinsipindən irəli gələn daha bir prinsip dünyəvilik prinsipidir. İnsanların həyatında, cəmiyyətin keçmişində, indisində və gələcəyində dinin oynadığı və oynayacağı rol nə qədər böyük olsa da, unudulmamalıdır ki, inam və etiqad hər kəsin qəlb işidir, vicdan dairəsinə aiddir. İnanıb-inanmamağı açıq müzakirəyə qaldırmaq, üstəlik, bundan siyasi məqsədlər üçün istifadə etmək, qərəzli siyasi nəticələr çıxarmaq və müəyyən sanksiyalar tətbiq etmək əsla yolverilməzdir. Vicdan azad olmalıdır ki, bu da azadlığın qollarından biridir. Həm “mübariz ateizm”, həm də dini fanatizm vicdan azadlığının məhdudlaşdırılmasıdır.

Nəhayət, bizim cəmiyyəti Azərbaycan xalqı qurmalıdır. Deməli, biz azərbaycanlılığımızı (həm sosial, həm də coğrafi mənada) dərk etməli, onu qorumalı və inkişaf etdirməliyik. Azərbaycanlılıq prinsipi bizim tariximizi, sosial yaddaşımızı, dilimizi, mədəniyyətimizi, əxlaqi, psixoloji keyfiyyətlərimizi, adət və ənənələrimizi dərindən bilmək və düzgün qiymətləndirməkdən, milli nihilizmdən və əsassız əlahiddəçilik hissindən, eyforik əhvalruhiyyədən azad olmaqdan ibarətdir. Bütün bunlar əsasında yarana-caq həyat və təfəkkür tərzinə azərbaycanlı mentaliteti deyilir.

Beləliklə, bizim ideologiyamız azadlığa, demokratiyaya, dövlətçiliyə, ədalətə, müasirliyə, azərbaycanlılığa və dünyəviliyə əsaslanan bir ideologiya olmalıdır. Sadələdiyimiz bu keyfiyyətləri əks etdirən ideyalar toplusu elə bizim ideologiyamız olmalıdır.